

Divanü Lûgat'it Türk'te İkilemeler

Dr. Gülsel SEV

Giriş

Divanü Lûgat'it Türk, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça gibi büyük bir dil olduğunu kanıtlamak için 1072'de Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan dilimizin en değerli hazinelerinden biridir.

Eser dilimizin ilk sözlüğü olma özelliği yanında pek çok bakımdan Türk kültür ve medeniyet tarihine de ışık tutar. *Divan*'da 22 Oğuz boyu etrafında Türk yaşam biçimi (gelenek, görenek, inanç vb.) ve yerleşmesi konusunda bilgiler verilir. Sözlükte madde başı olan sözcüklerin anlamlarının pekiştirilmesi için cümle örnekler, atasözleri, şiir parçaları verilmiştir. Bu yönüyle eser, söz varlığı açısından da olağanüstü zengindir.

Bu çalışmada *Divanü Lûgat'it Türk*'ün zengin söz varlığı içinde yer alan ikilemeler konusu ele alınacaktır. *İkileme*, (Osm. *atf-ı tefsirî, terkib-i ihmâlî, mübmelât*, Alm. *bendiadyoin, reduplikation*, Fr. *bendiodyoin, reduplication*, İng. *bendiadyoin, reduplication*) anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.¹ *İkileme*, sürekliliği anlatmak, anlamı pekiştirip zenginleştirmek, söyleyişe ahenk katmak, ses ve söz benzerliği sağlayarak tabii sese daha çok yaklaşmak, iki kelimeyle bir kavramı adlandırmak, ortaklaşa yeni bir anlam elde etmek amacıyla birincil ya da ikincil biçimlerin tekrarlanması olarak tanımlanabilir.²

Araştırmacılarımız yayınlarında ikileme konusuna yer vermekle birlikte ikileme terimi yerine "*tekrarlar, tekrarlama, ikizlenme, yineleme, bendiadyoin*" terimlerini kullananlar da bulunmaktadır.

O. N. Tuna, "*tekrarlar*"³, S. Çağatay, "*bendiadyoin*"⁴, T. N. Gencan, ikilemeler yanında "*ikizlenmeler*" başlığı altında da konuyu işler.⁵ M. Ergin, ke-

¹ Hatiboğlu, Vecihe (1971), *İkileme*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, s. 9. Hatiboğlu'nun eseri, konuyla ilgili en kapsamlı ve en önemli çalışmadır.

² Zülfiyar, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Ankara, TDK yayınları, s. 161.

³ Bk. Tuna, Osman Nedim (1948), "Türkçede Tekrarlar", İstanbul, *TDED*, C. 3, S.1-2, s. 429-447.

⁴ Bk. Çağatay, Saadet (1978), *Uygurcada Hendiadyoinler*, Ankara Üniversitesi DTCF yayınları, s. 29-66.

⁵ Bk. Gencan, T. N. (1979), *Dilbilgisi*, Ankara, TDK yayınları, s. 193.

lime gruplarının çeşidi olarak “tekrarlar” konusunu ele alır.⁶ Z. Korkmaz, ikilemenin yanında “tekrarlama” terimini de kullanır.⁷ H. Ediskun, bileşik sıfatlar bahsinde, konuyu “yansımaların yinelenmesi” maddesinde değerlendirir.⁸ TDK tarafından yayımlanan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde “ikizleme” terimi⁹ ve B. Vardar yönetiminde hazırlanan *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde ise “ikizlenme (*gémination*)” terimi¹⁰, ikileme karşılığı olarak kullanılmamıştır. Bu iki eserde de ikileme terimine yer verilmiştir.

O. F. Sertkaya ise, “Maitrisimit Nom Bitig” isimli tanıtma yazısında, Avrupa dillerinde “*bendiadyoin*” teriminin kullanımına yer vererek, Türk dilindeki farkına işaret eder: “Avrupa dillerinde sadece “*antonim*” denilen, birbirini tamamlayan kelimeler *bendiadyoin* kabul edilmektedir. Örn: ana baba “ebeveyn” şekli. Buna karşılık “*sinonim (kompositum)*” denilen, aynı manada olan veya aynı manaya gelen iki ayrı kelime ile, birbirinin karşılığı veya zıddı olan iki ayrı kelime, Avrupa dillerinde “*bendiadyoin*” olarak kabul edilmemektedir.”¹¹

Sertkaya, Türk dilindeki hendiadyoin anlayışını şu sözlerle dile getirir:

“Meselâ Türkçede “ikileme” şeklinde isimlendirebileceğimiz Eski Türkçe öğ oğaj (ana baba) “ebeveyn” antonimi ile, Türkçede “ikizleme” şeklinde isimlendirebileceğimiz öğ ana (ana ana) “ana” sinonim (kompositum)u, bugüne kadar Türkçede hendiadyoin olarak kabul edilmiştir. Yani karı koca “evli çift”, konargöçer “göçebe” vs. gibi “antonimler” ve yorğun argın, delik deşik, bitmek tükenmek vs. gibi “sinonim” (kompositum)lar ile birbirinin karşılığı veya zıddı olan gece gündüz “daima”, var-yok -varı-yoğu- “eşyası” vs. gibi söyleyişler, Karl Foy’dan beri Türkçede hendiadyoin olarak tavsif edilmişlerdir.”¹²

Anlaşıyor ki, dilimizde, hendiadyoinlere, batı dillerinden farklı olarak, antonim ve sinonimi de kapsayan ikilemelerin tam karşılığı biçiminde bakabiliriz.

İkilemeler, dilimizin her döneminde, her lehçesinde görülen, Türkçenin sözcük bilimi ve anlam bilimi açısından da önemli bir anlatım özelliğidir.

⁶ Bk. Ergin, M. (1988), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, s. 355-358.

⁷ Bk. Korkmaz, Z. (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK yayınları, s. 148.

⁸ Bk. Ediskun, H. (1996), *Türk Dilbilgisi*, Ankara, Remzi Kitap Evi, s. 154-155.

⁹ Bk. Vardar B. (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, s. 126.

¹⁰ Bk. *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (1949), Ankara, TDK yayınları, s. 112.

¹¹ Sertkaya, Osman Fikri (1982-83), “Maitrisimit Nom Bitig”, *TDAY Belleten*, s. 265.

¹² Sertkaya, Osman Fikri, agm, s. 265.

Yazımızın konusu olan *Divanü Lûgat'it Türk*'teki ikilemelerin tespiti için eserin, B. Atalay tarafından yapılan neşrinden yararlanılmıştır.¹³ Eserin metin ve dizin ciltleri taranarak ikilemeler çıkarılmıştır. Toplanan malzemenin tasnifi yapılırken her bir örneğin birden fazla özelliği olduğu hâlde, örneklerin bir kez ve bir özellik için yazılmasına dikkat edilmiştir. Çalışmamızda örnekler alfabetik düzende verilmiştir. *Divanü Lûgat'it Türk*'te yer alan ikilemeler, 1. Sözcük türü bakımından ikilemeler, 2. Yapı ve kuruluş bakımından ikilemeler, 3. Anlam bakımından ikilemeler olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiş, alt başlıklarla da diğer kullanımları verilmiştir.

1. Sözcük türü bakımından ikilemeler

Divan'daki ikilemeleri, isimler, yansımalar, ünlemler, sıfatlar, zarflar olmak üzere beş kısımda değerlendirdik.

1.1. İsimlerden kurulan ikilemeler

İkilemeler, temelde, isim olan sözcüklerdir. Bu gruba özel ve cins isimlerden kurulan ikilemeleri aldık.

1.1.1. Özel isimlerden kurulan ikilemeler

Özel isim, bir tek varlığa, bir tek kavrama verilmiş olan isimdir. Bir cinsin, bir türün ortak adı değil, bir tek varlığın adıdır. Yer isimleri de özel isimler kapsamında incelenir.

Eserde konuyla ilgili tek örnek bulunmaktadır.

"*Aruğ turuğ* (Kaşgarla Fergana arasında bir tepe, bir sarp yer)" (I, 380-8).

1.1.2. Cins isimlerden kurulan ikilemeler

Cins isim, aynı cinsten varlıkların ortak ismidir, bir cinsin, türün çeşidinin adıdır. Toplumun bütün bireylerince bilinen isimdir.

Divan'dan aldığımız örnekler aşağıdadır:

"*Altun kümüş* (altın gümüş) yuğurdum" (I, 371-1).

"*çenli menli* (bir çocuk oyunu, salıncak)" (III, 379-2).

"*erkek tişi* (erkek dişi) tērildi" (III, 6-2).

"*müñüz müñüz* (bir çocuk oyunu, boynuz)" (III, 363-27).

"*Toşğurur yoğrı çanak* (çanak)" (III, 32-4).

Cins isimlerden kurulan ikilemelerin örnekleri çoğaltılabilir, ancak biz söz konusu ikilemelerin daha belirgin özelliklerini dikkate alarak diğer başlıklar altında değerlendirmeyi uygun gördük.

1.2. Yansımalardan kurulan ikilemeler

Yansımalar, Türkçenin söz varlığı içinde, özellikle ağızlarında önemli bir yer tutan bu tür kelimeler, yapıları, işleyişleri, görevleri ve kavramları bakı-

¹³ Atalay, Besim (1986), *Divanü Lûgat'it Türk I-IV*, Ankara, TDK yayınları.

mından ayrı bir kelime grubu oluşturur.¹⁴ Biz de bu sebeple yansımaları, ayrı bir sözcük türü olarak değerlendirmeyi uygun bulduk.

Yansımalar, doğanın seslerini taklit eden, yansıtan kelimelerdir.¹⁵ İkilemelerin büyük çoğunluğu yansıma seslerden oluşur. Eserde bu tip ikilemelere de sıkça rastlanmıştır. Bunları iki grupta değerlendirdik.

1.2.1. Aynı yansımalarından kurulan ikilemeler

Bu tip yansımalarından kurulan ikilemeleri, H. Zülfikar "tam ikileme" diye adlandırmakta ve şöyle açıklamaktadır:

*"Ses yansımaları ikilemelerin asıl yapıları ilgi çekicidir. Birincil ve ikincil biçimler çoğu kez, bu yapılarıyla olduğu gibi tekrar edilir. Bu durumda ikilemeyi oluşturan öğelerin ünlüleri ve ünsüzleri birbirinin aynısıdır. Daba doğrusu tekrarlanan ikinci öge, birinci ögenin ses birimleri açısından tam benzeridir. İkilemeyi oluşturan öğelerden herhangi birinden bir sesin çıkarılması, yeni bir sesin eklenmesi ya da herhangi bir sesin değiştirilmesi söz konusu değildir. Bu sebeplerle bu tür ikilemeler "tam ikileme" diye adlandırılır."*¹⁶

Eserdeki örnekler şunlardır:

"badar badar (patır patır) yügürdi" (I, 360-19).

"buç buç (bülbüle benzer kuşun öterken çıkardığı ses) öter semürgük" (II, 290-5).

"ol erük çap çap (şapır şupur) yēdi" (I, 318-14).

"ol anı çars çars (çat çat) urdı" (I, 348-19).

"çat çat (çat çat)" (I, 320-8).

"küp çığıl çığıl (çığıl çığıl) çııladı" (III, 325-23).

"çigir çigir (ekmek içerisinde taş kırıntıları olduğu zaman dişin ezemeyeerek çıkardığı ses)" (I, 363-22).

"çür çür (süt sağılırken kapta çıkan sesi anlatır)" (I, 323-14).

"kars kars (el çırpma sesi) aya yaptı" (I, 348-19).

"at arpanı kürt kürt (kürt kürt) yēdi" (I, 343-1-2).

"ol anı tap tap (çabuk çabuk) urdı" (III, 145-6).

"anın tonun tirt tirt (cart cart) yırttı" (I, 341-13).

"tus tus (keçe ve elbise gibi yumuşak şeye vurmaktan çıkan ses, tıp tıp)

¹⁴ Zülfikar, Hamza, *age.*, s. VII.

¹⁵ Türkçedeki yansıma sesli kelimeler için bk. Zülfikar, Hamza, *age.* *Divan'*daki yansıma sesli kelimeler için bk. Türkay, Kaya, (1978), "Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler", Ankara, *TDK yayımları*, Ömer Asım Aksoy Armağanı, s. 241-257. Yansımalarla ilgili bir başka çalışma için bk. Demircan, Ömer (1996), "Türkçe Yansımaların Özüne Doğru", *Dilbilim Araştırmaları*, s. 175-191.

¹⁶ Zülfikar, Hamza, *age.*, s. 164.

urdi" (I, 329-19).

"er *sur sur* mün öpti (adam şarul şurul çorba içti) (III, 122-3).

"anı *şap şap* (vurmada çıkan ses, şap şap) boyunladı" (III, 145-23).

"ol kağunuğ *şap şap* (şapır şupur) yedi" (III, 146-3).

"*şar şar* (yağmurun sağnak hâlinde akmasından çıkan ses, şar şar)" (I, 324-10).

"*zap zap* (zıp zıp, çabuk çabuk) barğıl" (I, 319-4).

1.2.2. Ayrı yansımalarından kurulan ikilemeler

H. Zülfikar, bu tip ikilemeleri "*kısmî ikileme*" başlığı altında şöyle değerlendirebilir:

*"Bir kısım ikilemelerde ise, birinci öge sabit kalmakta, ikinci öge ses birimleri bakımından değişebilmektedir. Sesleri değişebilen öge, anlam bakımından ilk öge ile uyumlu olmakta, hatta bu değişmelerle anlam daha çok pekiştirilmekte ve daha çok ilgi çekilerek vurgulanmaktadır. Ayrıca ikinci ögede değişen sesler, birinci ögenin seslerine yakın olup bir bakıma da abenk sağlayıcı seslerdir. İkilemeyi oluşturan öğelerden ikinci ögede görülen bu kısmî değişmelerden dolayı, bu tür ikilemeler "kısmî ikileme" başlığı altında toplanır."*¹⁷

Divan'da bu tarz ikilemelerde, genellikle, ilk sözcüğün geniş olan ünlüsünün, ikinci sözcükte daraldığı örneklerle rastlanmıştır.

"*çağ çuğ* (gürültü, çar çur) kıptı" (III, 128-1).

"*çalk çulğ* (itmenin çıkardığı ses) badar kıldı" (I, 349-8).

"*çart çurt* (her şeyin ufağı döküntüsü)" (I, 341-20).

"er turmuznu *karç kurç* (hatır hutur) yedi" (I, 343-8-9).

Yansımali ikilemelerin bazıları birer *ünlem* niteliğindedir. Dolayısıyla bu tür ikilemelerin çekimini sağlamak için herhangi bir fiile gerek görülmez, bunlar hitap tarzında daha çok çağırma veya kovalama ünlemleridir.¹⁸ Biz ünlemlerin yansıma özelliklerini kabul etmekle birlikte onları, ayrı başlık altında değerlendirdik.

1.3. Ünlemlerden kurulan ikilemeler

Eserde bu tip örnekler, epeyce fazladır. Özellikle hayvanlara yönelik kullanımlar sıklıkla görülür.¹⁹

¹⁷ Zülfikar, Hamza, *age.*, s. 165.

¹⁸ Zülfikar, Hamza, *age.*, s. 164.

¹⁹ Türkay, bu tip kullanımları, "Canlılara İlişkin Yansıma Sözcükler" kısmında, hayvanları çağırma, gütmek, kovmak vb. için kullanılan sesleri yansıtanlar maddesinde işlemiştir. Bk. Türkay, Kaya, *agm.*, s. 244.

- “ala ala (yavaş yavaş)” (I, 92-2).
“ağ ağ (yok, değil demektir)” (I, 40-22).
“awa awa (insan bir şeyden acı duyarsa kullanılır)” (I, 89-26).
“balu balu (ninni. Beşikte çocuğu uyutmak için söylenen söz)” (III, 232-20).
“çik çik (keçiyi çağırmak ve sürmek için kullanılır)” (I, 334-8).
“çilik çilik (keçiyi çağırma zamanında kullanılır) (I, 388-23).
“çiş çiş (kadın çocuğu işetmek istediği zaman söyler, at için de böyledir)” (I, 331-15).
“çök çök (deveyi ihtirmek için kullanılır)” (I, 334-7).
“çuh çuh (atı yürütmek ve azarlamak için çıkarılan ses)” (III, 117-17).
“heç heç (atları gayrete getirmek ve sıkıştırmak için çıkarılan ses)” (II, 282-4).
“heç heç (atı yavaşlatmak için kullanılan söz)” (I, 321-18).
“hoç hoç (keçiler güdülürken, sürülürken çıkarılan ses)” (II, 282-2).
“ısrık ısrık (çocuklara tütsü yapılırken söylenen söz)” (I, 99-17).
“kâh kâh (köpeği çağırmak için kullanılır)” (III, 118-2).
“kovuç kovuç (cin çarpması olan insanın yüzüne soğuk su serpilir, sonra bu ibare söylenir)” (III, 163-8).
“kırı kır (tayı çağırmak için kullanılır)” (III, 223-12).
“op op (eşegin ayağı kaydığında söylenir)” (I, 34-19).
“öp öp (bir kimse çok öğünüp de dediğini tanımlayamazsa, o kimse için söylenir) (I, 43-9).
“ötüş ötüş (oyunda ütme, yutma. Yanındaki arkadaşını “it” demek anlamına gelir) (I, 61-3).
“sağ sağ (nöbetçinin uyanık olmasını emreden bir söz)” (I, 333-20).
“tah tah (şahin'in çağrıldığı bir söz)” (III, 117-14).
“tuşu tuşu (eşek durdurulmak istendiği zaman kullanılır)” (III, 224-14).
“tükü түкү (köpek eniğini çağırmak için kullanılır)” (III, 229-16).
“uşuş (öküzü suvarmak için çıkarılan ses)” (I, 36-23).
“zağ zağ (koçları tos yapmaya kışkırtmak için kullanılan bir kelime)” (I, 333-16).

1.4. İkilemelerin sıfat olarak kullanılması

Sözcük tekrarıyla ortaya çıkan ikilemeler bir ismin önünde tamlayan olduklarında sıfat görevi taşırlar. İkilemeler sıfat olduklarında belirttikleri ya da niteledikleri ismin anlam bakımından güçlenmesini sağlarlar. Aynı sıfatın tekrarı ile kuruldukları gibi, ayrı sıfatların tekrarı ile de kurulurlar.

1.4.1. Aynı sözcüklü sıfatların ikileme olarak kullanılması

Eserde, bu tarzda kurulan tek örnek bulunmaktadır.

“*Tü tü* (türlü, binlerce) çeçek çerkeşür” (II, 283-5).

1.4.2. Ayrı sözcüklü sıfatların ikileme olarak kullanılması

Bu tip ikilemelerde, kelimeler arasında anlam yakınlığı olabildiği gibi, ses yakınlığı da bulunmaktadır. Ses yakınlığıyla kurulan ikilemelerde, kelimenin anlamı ortadan kalkar.

“*ağruğ ağır* (ağır) işiñni adnağuka yüdürme.” (III, 68-1)

“*ayığ yawwuz* (kötü) neñ.” (I, 84-14)

“*bodluğ sınılığ kişi* (boylu poslu kişi)” (III, 138-19).

“*budunluğ buğunluğ kişi* (ulusu oymağı olan kişi)” (I, 499-9-10).

“*çöp çep* kişiler (değersiz kimselere verilen isim)” (I, 318-18).

“*kelişlig barışlığ* (gelişli gidişli yer, konuk odası) ew” (I, 370-17).

“*tümen miñ* (bin, binlerce) yarmak” (I, 402-9).

“*yağ yuk* (yakın) kıadaş” (III, 160-2).

1.5. İkilemelerin zarf olarak kullanılması

Zarflar, sıfatların ve kendi türünden olan zarfların anlamını kısmak, güçlendirmek, sınırlamak için de kullanılmakla birlikte, asıl kullanım alanları fiilin yanındadır. Zarf oluşları, fiillere etkileri ya da fiillerle tümlenişlerinden anlaşılır. İkilemeler, fiili etkiledikleri zaman zarf olurlar.²⁰ Bu tip kullanımlarda ikilemeler, bizzat zarf türünde sözcükler olabildiği gibi, zarf görevinde kullanılan isim, sıfat ve zarf-fiillerden de oluşabilir. Şu örneklere rastlanmıştır.

“*bart burt* tuttu (ansızın onu her yanından yakaladı)” (I, 341-6).

“*anı tus tus* (tıp tıp, çabuk çabuk) urdı” (III, 124-15).

“*ol kiyim kiyim* (gaflet içinde) kün keçürdi” (III, 169-1-2).

“*Tün kün*²¹(gece gündüz) turup yığlayu” (III, 258-14).

“*yağın yağuk* (yakın) körmedip neñni ködür” (III, 23-1).

1. Yapı ve kuruluş bakımından ikilemeler

Bu gruba, isim ve fiil temelinde oluşturulan ikilemeler girmektedir.

2.1. Yalın hâldeki isimlerden kurulan ikilemeler

İkilemelerin büyük çoğunluğu herhangi bir yapım eki almadan kurulan sözcüklerden oluşmuştur. Eserde yalın hâlde bulunan ikilemelere sıklıkla rastlanmakla birlikte, biz, bunların diğer özelliklerini dikkate alarak başka maddeler altında değerlendirdik. Bu kısımda iyelikli sözcüklerden kurulan ikilemeleri inceledik.

²⁰ Aksan, D. (1983), *Sözcük Türleri*, TDK yayınları, Ankara, s. 97.

²¹ Eserde “tün kün” ikilemeleriyle kurulan örnek cümleler birden fazladır. Tekrara düşmemek amacıyla tek örnek verdik.

2.1.1. İyelikli sözcüklerden kurulan ikilemeler

Bu tür ikilemelerde, çoğunlukla, ikilemeyi kuran her iki sözcük de iyelik eki alabilmektedir. Eserde de bu tip kullanımlara rastlanmıştır.

“*atası anası* (atası anası) açığ alımla yese *oğlu kıızı* (oğlu kıızı) tışı kıamar” (III, 272-22).

“anım *barduka barmaduka* (vardığı varmadığı) bir” (II, 42-8).

“er *eligi adaka* (eli ayağı) külündi” (II, 158-1).

“yér *eni turka* (eni boyu) “ (I, 349-5).

“anım *keldügi kelmedügi* (geldiği gelmediği) bir” (II, 42-20).

“seniñ *kördüğüñ körmedüğüñ* (gördüğün görmediğin) bir.” (II, 42-23)

“meniñ *turduğum turmaduğum* (durduğum durmadığım) bir” (II, 42-12).

“Ajun *tüni kündüzi* (gecesi gündüzü) yelkin keçer” (III, 288-14).

“anım *tüpi tüzi* (temeli esası) kim” (III, 123-1).

2. 2. Hâl ekli sözcüklerden kurulan ikilemeler

İkilemelerin bazıları hâl ekli sözcüklerle kurulur. Eserde, yükleme, çıkma ve vasita hâliyle kurulan ikilemelere rastlanmıştır.

2.2.1. Yükleme hâlli sözcüklerden kurulan İkilemeler

“*Evin barkın* (evini barkını) satıqsadı” (III, 333-9).

2.2.2. Çıkma hâlli sözcüklerden kurulan ikilemeler

Bu tarz ikilemelerde, iki sözcük de çıkma hâlinde bulunduğu gibi, birinci sözcük çıkma hâli, ikinci sözcük yönelme hâlinde bulunabilir.²² Eserde böyle bir kullanım mevcuttur.

Tek örnek bulunmaktadır.

“bu er ol *yêrden yerge* (yerden yere) sürülgen” (I, 525-14).

2.2.3. Vasıta hâlli sözcüklerden kurulan ikilemeler

“*birin birin* (bire bir) miñ bolur” (III, 360-10).

“*Öçin kekin* (öfkeyle hırsıyla) irteşür” (I, 230-4).

2.3. Zarf-fiillerden kurulan ikilemeler

“*tama tama* (damlaya damlaya) köl bolur” (III, 360-10).

Şu örnekte fiil, zarf-fiil ekiyle birleşerek kalıplaşmıştır.

“*akru akru* (yavaş yavaş)” (I, 114-11).

2.4. Sıfat-fiillerden kurulan ikilemeler

+gAn sıfat-fiil ekiyle kullanılan örneklere rastlanmıştır.

“bu er ol telim *kaşılğan soşılğan* (itilen kakılan)” (I, 520-27).

²² Konuyla ilgili tarafımızdan bir çalışma yapılmıştır. Bk. Sev, Gülsel, (2002), “/+DAn...+A/ Yapısına İlişkin”, *Türkoloji Dergisi*, Ankara, C.15, S. 1, s. 247-259.

“bu er ol kişi birle tutçı *katılğan qarılğan* (katılan karışan)” (I, 520-6).

“bu er ol *etilgen sayılğan* (işe giren çıkan)” (I, 158-9).

“bu er ol ışığ *ewürgen tewürgen* (eviren çeviren)” (I, 157-17-18).

“olar ikki tawar *satışğan alışğanlar* ol (mal alıp satanlar) (I, 519-1-2).

“*satışğan tawışgan* (satan tasarruf eden)” (I, 519-4).

2.5. Fiillerden kurulan ikilemeler

Bu tip ikilemelerin kapsamına çekimli fiiller ve yardımcı fiillerle kurulan ikilemeleri aldık.

2.5.1. Çekimli fiillerden kurulan ikilemeler

+DI bilinen geçmiş zaman ekiyle kurulan ikilemelere rastlanmıştır.

“er *buşdı tarudı* (sıkıldı, daraldı usandı)” (III, 262-3).

“er işta *buştı tarundı* (usandı sıkıldı)” (II, 144-11-12).

“ol anı *emledi samladı* (ilâç etti sağalttı)” (III, 298-1-2).

“ol tawarığ *ewürdi tewürdi* (evirdi çevirdi)” (II, 82-1).

“ol maña *kelişdi barışdı* (gelip gitti)” (II, 110-17).

“at *suçdı bukrıdı* (sıçradı)” (III, 279-9).

“er eligin *uwundı tewındı* (tasalandı sıkıldı)” (II, 147-8-9).

“etmek *üşeldi tewşeldi* (ufalandı)” (II, 235-20-21).

“er köñli *yayıldı yaykaldı* (insanın gönlü her şeye meyil gösterir)” (II-I, 108-8-9).

2.5.2. Yansımalardan kurulan ikilemelerin yardımcı fiillerle birlikte kullanılması

Ses yansımali ikilemelerde hareketliliği anlatmak, fiil olarak kullanılmaları sağlamak ve bunların çekimlerini yapabilmek için başta et-, bazen ol-, nadir olarak da eyle- yardımcı fiillerinden yararlanılmıştır.²³ Eserde çoğunlukla et- yardımcı fiiliyle kurulmuş ikilemeler bulunmaktadır. Kıl- ve ol- yardımcı fiiliyle kurulmuş olanlarına da rastlanmıştır. H. Zülfikar, “... *ikilemenin kavramını fiilleştirmekte et- yardımcı fiilinin daha çok seçilişi ses yansımalarının hareketliliği, geçişliliği ile yakından ilgilidir. Et- bir çekim ögesi görevini taşır ve tabii ses bu yolla daha açık, daha kuvvetli anlaşılabilir olmaktadır.*”²⁴ sözleriyle et- yardımcı fiiliyle kullanımlara dikkat çeker.

İkilemelerin büyük çoğunluğu aynı veya ayrı kelimeli yansıma seslerden oluşmuştur.

2.5.2.1. Et- yardımcı fiiliyle kullanılanlar

“taş kuduğka tüşti *buldur buldur* (güldür güldür) etti” (I, 456-25).

²³ Zülfikar, Hamza, *age.*, s.162.

²⁴ Zülfikar, Hamza, *age.*, s.162.

“*çak çuk* (odun, ceviz, kemik gibi şeylerin çıkarılmasından çıkan ses, çak çuk) etti” (I, 333-12).

“oğ kişte *çaldır çaldır* (otların çıkardığı ses) etti” (I, 457-4-5).

“yügün *çingil çingil* (çingil çingil) etti” (III, 366-5).

“dañ duñ (dan dun) etti neñ” (III, 357-14).

“kaz *kaç kuk* (kak kuk) etti” (III, 130-15).

“kaz *kağ kuğ* (kak kuk) etti” (III, 128-31).

“*kar kur* (guruldama sesi) etti qarın” (I, 324-14).

“elig *kart kurt* (çıtlama sesi) etti” (I, 342-19).

“at adağı *taķar taķar* (takır takır) etti” (I, 361-21-22).

“*tikir tikir* (tikir tikir) etti” (I, 361-24).

“*toķ toķ* (taşın taşa vurmasından çıkan ses, tok tok) etti” (I, 332-23).

“toñ tuñ (katı bir şey sert bir şey üzerine düştüğünde çıkan ses) etti” (III, 356-15).

2.5.2.2. Kıl- yardımcı fiiliyle kullanılanlar

“oğ kış içre *çığıl tığıl* (çığıl çığıl) kıldı” (I, 393-8-9).

“anıñ adağı *sart surt* (zart zurt, fart furt) kıldı” (I, 342-8).

“*çoğı çamı* (gürültü patırtı) kıldı” (III, 234-16-17).

2.5.2.3. Bol- yardımcı fiiliyle kullanılanlar

“ton *ķaw ķaw* boldı (kıvrıştı, büzüldü)” (III, 155-12).

“er kissi birle *toķ toķ* boldı (karı ile koca arasında geçimsizlik oldu)” (I, 333-3).

3. Anlam bakımından ikilemeler

İkilemelerin ortaya çıkmasında anlamın etkisi büyüktür. İkilemeler, anlamı belirten, pekiştirip güçlendiren, abartan sözcüklerdir. Eserdeki ikilemeleri, özelliklerine göre şu başlıklar altında değerlendirdik:

3.1. Eş anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler

Eserde, bu tip ikilemeler çok sayıda vardır. İkilemeler birlikte kullanılarak anlamı ve anlatımı güçlendirmektedir.

“*aķsaķ buķsaķ* (topal ve çolak olanlar için söylenir)” (I, 465-28).

“*arķın izi* (gelecek sene, öbür sene)” (I, 89-16).

“*et yin* (beden, vücut) üşüp emrişür” (I, 463-12).

“*keleş barış* (geliş varış)” (I, 370-15).

“*kertük kemrük* (ağaçta açılan gedik)” (I, 478-16-17).

“Anın *ķut ķaw* (kut, saadet) türi toğdı” (I, 301-2).

“*sasığ barış* (kokmuş şey)” (I, 372-2).

“anıñ adağı *sürk buz* (buz, donmuş) teg” (I, 353-15-16).

“*tatığ talığ* (tat, lezzet)” (I, 408-9).

- “*tul tuğsağ* (dul kadın)” (I, 468-19-20).
“*urı oğlan* (erkek evlât)” (I, 88-11).
“*yağ yağış* (hısımlara verilen isim)” (III, 29-13).
“*yaşut beküt* (gizli)” (III, 8-10).
“*yat baz* (yabancı) yağıl” (III, 159-6).

3.2. Yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler

Bu tip ikilemelerde, her iki sözcüğün kendi anlamında başlı başına kullanıldığı da görülür. Fakat, sözcüklerin bazıları, anlamdan başka ses ve biçim yakınlıklarına sahip olduğu için bir arada kullanım ihtiyacıdadırlar.

- “*aşış bukaş* (tencere, tas)” (I, 357-24).
“*Balçık balık* (balçık, çamur) yağrular” (I, 248-3).
“*bilge bükü* (bilgin, akıllı) yunçıdı” (III, 303-9).
“*buçı kıpız* (bir çeşit ut)” (III, 173-2).
“*büküm etük* (kadın ayakkabısı)” (I, 395-16).
“*çar çarmaş* (çoluk çocuk)” (III, 148-19).
“*ew bark* (ev, bark)” (I, 348-25).
“Erdin munda *inç amul* (sakin)” (I, 74-18).
“*iş ködük* (iş güç)” (I, 391-1).
“*kaçın kaçnağın* (kayın ve kayınbabalar)” (I, 528-25).
“*öç kek* (kin, hınç) kamuğ kişiniñ yaltıuğ üze alım bil” (I, 44-1).
“*temen yigne* (büyük iğne, çuvaldız)” (III, 35-13).
“*tüplüg yıldızlığ* (asaletli, köklü)” (III, 40-16-17).
“*uşağ oğlan*. (küçük çocuklara verilen isim)” (I, 67-2).
“*uruğ turığ* (hısımlara verilen isim)” (I, 64-2).
“*Yunçığ yawuz* (kötü) tuwradı” (I, 100-3).

3.3. Zıt anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler

En çok kullanılan ikileme tiplerinden biridir. Eserde rastladığımız örnekler şunlardır:

- “ol *alım bërım* (alacak verecek) birle saşturdı” (II, 185-2).
“*alımçı* (alacaklı) arslan *bërımçi* (borçlu) sıçğan” (I, 75-17-18).
“*alış bërış* (alma verme)” (I, 62-16).
“*kırk yılka tegin bay çığay* (zengin yoksul) tizlünür” (I, 349-13).
“*Erkek tışi* (erkeki dişi) uçruşur” (I, 529-8).
“*kiçük...bedük* (küçük büyük)” (I, 93-19).
“*Tün kün*²⁵ (gece gündüz) tapun, Teñrige boynamağıl” (III, 377-13).

²⁵ Eserde “tün kün” ikilemeleriyle kurulan örnek cümleler birden fazladır. Tekrara düşmemek amacıyla tek örnek verdik.

3.4. Bir sözcüğü anlamlı olan ikilemeler

Bu tür ikilemelerde, genellikle birinci sözcük anlamlıdır. İkinci sözcük birinci sözcüğün anlamını güçlendirme fonksiyonunu yerine getirir. Eserdeki örnekler şunlardır:

“*koşmı konum* (konu komşu) ağışka / kılğul anar ağırlık” (I, 114-16-17).

“*sarığ surığ* (herhangi bir sarı renge birleşik olarak kullanılır)” (I, 374-23).

“*yağ yuğ* (kaptaki bulaşıklık)” (III, 143-21).

“*yap yup* (hile) kıldı” (III, 159-3).

“*yaş yuş* (yaş)” (III, 4-7).

“*yaş yuş* (yeşillik)” (III, 143-15).

“*yaşıl yuşul* (yeşil)” (III, 19-5).

“*yoğ yağ* (çanak bulaşığı)” (III, 4-14).

3.5. İki sözcüğü anlamsız olan ikilemeler

Bu tür ikilemelerde iki sözcük anlamlı olmamakla birlikte aslında tümüyle anlamsız da sayılmazlar. Sözcükler anlamı pekiştirirler. Eserde şu örneklerle rastlanmıştır:

“*çawar çuwar* (ateş yakmak için kullanılan tuturuk)” (I, 41-8).

“*çek çük* (ıvır zıvır)” (I, 334-6).

“*çübür çebür* (abur cubur)” (I, 363-7).

Sonuç

İkileme, anlamı pekiştirip güçlendirmek için aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok sözcüğün bir tek sözcük gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesidir. Çalışmamızda *Divanü Lügat'it Türk'te* bulunan 162 ikilemeye yer verilmiştir. Üç ana başlık altında tasnif ettiğimiz bu ikilemelerin sayısal dağılımı şöyledir:

1. Sözcük türü bakımından ikilemeler 67

1.1. İsimlerden kurulan ikilemeler

1.1.1. Özel isimlerden kurulan ikilemeler 1

1.1.2. Cins isimlerden kurulan ikilemeler 5

Örnek sayısı çoğaltılabilir, biz bu tip ikilemeleri diğer başlıklar altında incelemeyi uygun bulduk.

1.2. Yansılardan kurulan ikilemeler

1.2.1. Aynı yansılardan kurulan ikilemeler 18

1.2.2. Aynı yansılardan kurulan ikilemeler 4

1.3. Ünlemlerden kurulan ikilemeler 25

1.4. İkilemelerin sıfat olarak kullanılması

1.4.1. Aynı sözcüklü sıfatların ikileme olarak kullanılması 1

1.4.2. Ayrı sözcüklü sıfatların ikileme olarak kullanılması 8

1.5. İkilemelerin zarf olarak kullanılması 5

2. Yapı ve kuruluş bakımından ikilemeler 47

İsim ve fiil kuruluşunda oluşturulan İkilemeler burada değerlendirilmiştir.

2.1. Yalın hâldeki isimlerden kurulan ikilemeler

Divan'da pek çok ikileme yalın hâlde bulunmaktadır. Biz onları diğer gruplarda inceledik.

2.1.1. İyelikli sözcüklerden kurulan ikilemeler 9

2.2. Hâl ekli sözcüklerden kurulan ikilemeler

2.2.1. Yükleme hâlli sözcüklerden kurulan ikilemeler 1

2.2.2. Çıkma hâlli sözcüklerden kurulan ikilemeler 1

2.2.3. Vasıta hâlli sözcüklerden kurulan ikilemeler 2

2.3. Zarf-fiillerden kurulan ikilemeler 1

Bir de kalıplaşmış "akru akru" örneği bulunmaktadır.

2.4. Sıfat-fiillerden kurulan ikilemeler 6

Divan'da +gAn sıfat-fiil ekiyle kurulan ikilemeler bulunmaktadır.

2.5. Fiillerden kurulan ikilemeler

2.5.1. Çekimli fiillerden kurulan ikilemeler 9

Divan'da +DI bilinen geçmiş zaman ekiyle kurulan ikilemeler bulunmaktadır.

2.5.2. Yansımalarla kurulan ikilemelerin yardımcı fiillerle birlikte kullanılması

Eserde et-, kıl-, ol- yardımcı fiilleriyle birleşen kullanımlara rastlanmıştır.

2.5.2.1. Et- yardımcı fiiliyle kullanılanlar 13

2.5.2.2. Kıl- yardımcı fiiliyle kullanılanlar 3

2.5.2.3. Bol- yardımcı fiiliyle kullanılanlar 2

3. Anlam bakımından ikilemeler 48

3.1. Eş anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler 14

3.2. Yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler 16

3.3. Zıt anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler 7

3.4. Bir sözcüğü anlamlı olan ikilemeler 8

3.5. İki sözcüğü anlamsız olan ikilemeler 3

Üç başlık altında incelediğimiz ikilemeleri kısaca değerlendirecek olursak; "Sözcük Türü Bakımından İkilemelere" bakıldığında, *Divan*'da en çok yansımalar ve ünlemlerden kurulan ikilemelere rastlandığı görülür. İki tür de, esasında, yansıma seslerden oluşmuştur. Ünlemlerden kurulan ikilemeler daha çok insanların hayvanlara sesleniş tarzından meydana gelen ikilemelerdir.

“Yapı ve Kuruluş Bakımından İkilemeler”de temelde isim ve fiil kuruluşunda olan ikilemeler karşımıza çıkar. Yalın hâlde kurulan ikilemelerin içerisine iyelik ekli sözcüklerle kurulan ikilemeler alınmıştır. *Divan*'da, yükleme, çıkma ve vasıta hâli ekleriyle kurulan ikilemelere rastladık. Bunları, hâl ekleriyle kurulan ikilemeler başlığı altında değerlendirdik. Eserde, +*gAn* sıfat-fiiliyle kurulan ikilemeler bulunmaktadır. Fiillerden oluşan ikilemelerin, çekimli fiil ile kurulanlarına, eserde, sadece +*DI* bilinen geçmiş zaman ekiyle olanlarına rastlanması ilgi çekicidir. Yardımcı fiilli oluşumlarda, *et-*, *kıl-*, *bol-* yardımcı fiilleriyle birleşen ikilemelerin yansımalarından oluşması, yansımalı seslerin, eserde çok kullanılmasının bir diğer göstergesidir.

“Anlam Bakımından İkilemeler”, beş alt başlık altında değerlendirilmiştir. Eş ve yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemeler, *Divan*'da sıklıkla kullanılmaktadır.